

Адамовський В.І.

Кримськотатарське національне питання в українському та російському правозахисному русі

Проблема порушення прав і свобод кримських татар, насильницьки депортованих з історичної батьківщини, постійно перебували в полі зору активних учасників українського та російського правозахисного руху. Останнім не лише надавали кримським татарам посильну матеріальну та моральну допомогу, а й формували відповідну думку світового співтовариства.

Послідовним захисником прав кримських татар виступив член Української гельсинської групи генерал Петро Григоренко. Уродженець с. Борисівка Приморського району Запорізької області він з 1939 р. брав участь у бойових діях, Другу світову війну завершив у ранзі начальника штабу 10-ї гвардійської армії 2-го Прибалтійського фронту. На початку 1960-х рр., зневірившись у зовнішній та внутрішній політиці вищого політичного керівництва країни, створив нелегально організацію “Союз боротьби за відродження ленінізму”.

За своїми життєвими принципами генерал П. Григоренко не залишався байдужим до долі народу, який не проживав на своїй батьківщині — Криму, відчував істотні перешкоди у розвитку власної самобутньої мови, культури, вихованні на багатотисячолітніх традиціях молодого покоління. Саме це обумовило участь відомого правозахисника у низці масових протестних акцій, влаштованих представниками кримськотатарського народу. Зокрема, 17 травня 1968 р. П. Григоренко вийшов на мітинг, організований біля будинку ЦК КПРС. Інформація про його виступ на ньому, розмови з іншими учасниками у повному обсязі надійшла до Комітету державної безпеки СРСР¹. Цього ж дня П. Гри-

горенка було затримано органами міліції. У районному відділку МВС вже немолоду людину протримали близько 9-ти годин.

7 травня 1969 р. П. Григоренко планував виступити громадським захисником на процесі 11-ти кримських татар, які вимагали повернення кримськотатарського народу на історичну батьківщину. Однак, вже в день свого приїзду до Ташкенту його арештували, потім утримували у психіатричній лікарні². Зазначений факт викликав обурення серед радянських правозахисників. В своєму листі-протесті вони писали: “Заслужену увагу всіх, кому дорогі людяність і справедливість, здобуло ім’я колишнього генерал-майора Петра Григоренка. Сміливість, принциповість, безкорисливість Петра Григоренка завжди були предметом ненависті каральних органів. Протягом кількох років він систематично піддавався ганебним провокаціям. Друзі і близькі Григоренка знаходились у постійній тривозі за нього. Зараз 62-річна людина, яка пройшла Велику Вітчизняну війну, людина, чий патріотизм і переконаність демократа витримали найсерйозніші випробування, кинута в Ташкентську в’язницю. Ми вимагаємо негайного звільнення Петра Григоровича Григоренка з під варті. У нього вистачить мужності з’явитися на будь-яке відкрите засідання. Ми звертаємося до своїх співгромадян. За останні кілька років у нашій країні усе більше людей переслідуються за відкриті виступи на захист демократичних свобод, гарантованих Конституцією СРСР. Арешт Петра Григоровича Григоренка, звинуваченого у наклепі на суспільний устрій (ст. 191/4 КК УСРС), на справді, — вияв страху перед його правдивим словом. Яку б версію не вигадало слідство, факт залишається фактом: Петро Григорович Григоренко заарештований за спробу законними засобами допомогти кримським татарам відновити свої законні права”³.

Лист-протест підписали 55 громадських діячів та правозахисників. Серед них історик Л. Алексеева, інженер Г. Алтунян, педагог Е. Габай, робітник М. Джамілев, біо-

лог С. Ковальов, математик Л. Плющ, історик П. Якір, письменник та перекладач А. Якобсон та інші.

Петро Григорович Григоренко постійно спілкувався з активними учасниками кримськотатарського національного руху, підтримував їх у боротьбі за свої права. Зокрема, він був одним з перших, кому М. Джамілев у листопаді 1968 р. надіслав свої спогади про утворення і діяльність “Союзу кримськотатарської молоді”.

Влітку 1974 р. правозахисник відвідав Крим, де зустрічався з активістами кримськотатарського руху. За інформацією КДБ при Раді Міністрів УРСР, він закликав їх до більш рішучих дій, рекомендував уникати порушення існуючих законів, щоб уберегти себе від відповідальності, радив активніше апелювати до громадської думки в країні та за кордоном, наполягав на необхідності об’єднати зусилля кримських татар з демократичними колами, які можуть реально допомогти руху кримських татар⁴.

На основі інформації, отриманої від активу кримськотатарського руху в жовтні 1975 р., П. Григоренко дав розгорнуте інтерв’ю кореспонденту інформаційного агентства “Рейтер”, яке було поширене низкою провідних засобів масової інформації світу.

Велика та багатогранна правозахисна діяльність П. Г. Григоренка постійно зазнавала переслідувань з боку владних структур. Ще у 1960-х р. його було позбавлено воїнського звання, усіх заслужених урядових нагород, а в лютому 1978 р. його позбавили радянського громадянства. Лише в другій половині 90-х рр. ХХ ст. добре ім’я невтомого борця за права людини було реабілітоване. У жовтні 1997 р. указом Президента України П. Григоренка було нагороджено орденом “За мужність” першого ступеня. Його ім’ям названо один з проспектів столиці України.

До проблем кримських татар у своїй правозахисній діяльності нерідко зверталися кращі представники української інтелігенції. Глибоко зацікавленим у її справедливому вирішенні був талановитий прозаїк, поет, публіцист,

літературознавець Борис Дмитрович Антоненко-Давидович, який на собі відчув весь тягар тоталітарної системи. У січні 1935 р. він серед інших колег поперу заарештований і засуджений до 10-ти років позбавлення волі за участь в антирадянській контрреволюційній діяльності. Відбувши покарання у Бамлазі НКВС СРСР, 1947 р. повернувся в Україну. Однак, вже в липні 1951 р. його очікував новий вирок сумнозвісної трійки — довічне ув'язнення у Красноярському краї. Лише 1956 р. до Б.Д. Антоненка-Давидовича прийшла повна й беззаперечна реабілітація.

Займаючись літературною працею, письменник постійно спілкувався зі своїми читачами. Серед них був Мансур Османов, який повідомляв відомого майстра слова про ті принизливі умови, в яких перебував кримськотатарський народ в Узбекистані, бажання за будь-яких умов повернутися до Криму.

Відповідаючи М. Османову Б. Д. Антоненко-Давидович в своєму листі від 24 квітня 1967 р. писав: "... Я тільки що повернувся з вашого Криму, тоді як ви і ваш народ — справжній господар цієї землі — не можете туди поїхати... Мені самому прикро і незрозуміло, чому до цих пір не відновлено, хоча б із запізненням, справедливість. З вами поступили не лише несправедливо, але у жорстоко в час культу особи Сталіна. Ніякий народ не може бути відповідальним за дії тих або інших його представників і ніякий народ не можна карати позбавленням Батьківщини. Я також не розумію, чому ви до цих часів неповорнуті до Криму, як повернуті калмики, інгуші та чеченці... Ще раджу Вам — бережіть мову і народні звичаї. Нехай ваші діти не забудуть цього, тому що, якщо народ втратить мову, він перестане бути нацією. Якщо ви не зумієте передати своїм дітям туги і любов до рідної землі, то їм вже не буде потрібен Крим, їм буде байдуже, де жити, як жити, з ким дружити⁵.

На захист кримських татар виступили нащадки видатних діячів української культури, кандидат філологічних наук Тарас Франко та біолог Марія Лисенко, які зверну-

лись до Президії Верховної Ради УРСР з пропозицією виступити із законодавчою ініціативою стосовно повернення кримськотатарського народу на історичну батьківщину.

Дорогою ціною за підтримку кримськотатарського національного руху, інші правозахисні акції заплатив інженер Інституту кібернетики Л. І. Плющ. У 1968 р. він був звільнений з роботи і позбавлений можливості займатися улюбленою працею.

Перебудова М.С. Горбачова значною мірою активізувала діяльність правозахисних сил у розв'язанні проблем кримськотатарського народу. Підтвердженням є спільна заява представників незалежних рухів республік СРСР від 8 жовтня 1989 р., яку підписали В. С. Муса-Аджі-Елі (Кримська область); Ю. Сарваров, І. Ашрафов, І. Шавкатов (Організація Кримськотатарського Національного Руху); М. Джемілев, А. Дженпаров, М. Кайбуллаєв, Р. Османов, А. Мустафаєв, Р. Аблаєв; С. Гура (Українська гелсінська спілка); Г. Джінчарадзе, К. Бабунашвілі (Партія Національної Незалежної Грузії); М. Гіоргадзе (Націонал-Демократична партія Грузії); Л. Парек, К. Оя (Партія Національної Незалежності Естонії); Г. Ахалая (Всесвітній Організаційний Комітет турок-месхетинців)⁶.

Після зникнення СРСР проблемами кримськотатарського народу продовжували опікуватися демократичні сили в Україні та Російській Федерації. Восени 1991 р. Рада національностей Народного руху України звернулася до Верховної Ради України із закликом підтримати рішення Меджлису кримськотатарського народу. Дієву допомогу кримським татарам надавав видатний російський фізик та громадський діяч, академік АН СРСР, тричі Герой Соціалістичної праці, лауреат Нобелівської премії миру Андрій Дмитрович Сахаров. Батько “водневої бомби”, здатної знищити світову цивілізацію, одним з перших зрозумів, що найвищою цінністю є людина, забезпечення її прав і свобод.

Вчений підписав низку звернень й петицій, у яких висувалась рішуча вимога забезпечити права кримських та-

тар. Так, у 1967 р. академік А. Сахаров, разом зі знаним фізиком-теоретиком, академіком АН СРСР М. О. Леонтовичем підписав лист-протест, в якому доводив законність вимог кримськотатарського народу щодо повернення на історичну батьківщину. В грудні 1974 р. Андрій Дмитрович Сахаров на своїй квартирі у Москві зустрівся з одним з активістів кримськотатарського руху Енвеом Аметовим, отримав від нього необхідні документи для розповсюдження серед іноземних журналістів.

Рішучий протест А. Д. Сахарова викликали обставини трагічної загибелі (самоспалення) кримського татарина М. Мамута. У листі до генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, вчений стверджував, що справжньою причиною спалення М. Мамута є національна трагедія кримських татар.

В когорті борців за права кримськотатарського народу протягом останніх десятиріч свого життя перебував відомий російський письменник, ветеран комуністичної партії (виключений з КПР за правозахисну діяльність) Олександр Євграфович Костерін. Характеризуючи внесок у правозахисний рух, генерал П. Г. Григоренко у промові 17 березня 1968 р. відзначав: “Олексій Євграфович, який народився і виріс на багатонаціональному Північному Кавказі, Олексій Євграфович, з дитинства бачив жорстоке пригнічення малих народів, роздмухану гнобителями національну незлагоду і ворожнечу, мерзенний великодержавний шовінізм. Жорстоко страждав від того, що його нація виступає в ролі гнобителя — іногородців. Він, як російський патріот вирішив присвятити все своє життя національній рівноправності, дружбі народів. Своему юнацькому рішенню він не зрадив усе своє суворе, нелегке життя”⁷⁷.

Смерть О. Є. Костеріна 19 листопада 1968 р. та його похорон перетворилося в масову демонстрацію, в якій взяли участь правозахисники з усього СРСР, і, в першу чергу, актив кримськотатарського національного руху.

Те, що вирішення кримськотатарського національного питання займало чільне місце у діяльності правозахисних організацій СРСР, підтверджують інші факти. 12 квітня 1972 р. від імені Комітету прав людини відомі радянські правозахисники А. Сахаров, А. Твердохлебов, В. Чалідзе, І. Шафаревич подали заяву до президії Верховної Ради СРСР, закликавши її сприяти відновлення прав кримськотатарського народу.

З підтримкою ініціатив “Комітету прав людини” виступили відомі правозахисники. Так, історик Олександр Некрич, перебуваючи в США, закликав світову громадськість стати на захист М. Джемільєва, В. Буковського, Г. Суперфіна.

Величезний внесок у координацію правозахисної діяльності з кримськотатарської проблеми зробив старший науковий співробітник Калінінградського філіалу ВНДІ геофізики Й. Дядькін, якому російськими дисидентами було доручено здійснювати зв'язки з кримськими татарами. 25 квітня 1980 р. калінінградського правозахисника було заарештовано.

Трьома роками пізніше за участь в кримськотатарському національному русі був заарештований росіянин Г. Олександров. Свої думки щодо боротьби кримських татар він висловив в статті “Винищення кримських татар”, опублікованої у газеті “Соціалістичний вісник” у Парижі, а також поемі “Смолоскип над Кримом”, присвяченій самоспаленню М. Мамута.

Про свій арешт Г. Олександров пригадував таким чином: “У 1983 р. мене заарештували за мої книги і поему та за посильну участь у русі кримських татар. Спочатку були в'язниці — Ташкентська, Московська, Оренбурзька. У Ташкентській психіатричній лікарні, куди мене відправили з ташкентської в'язниці, експертиза визнала мене психічно здоровим, але для наших чекістів надто легким здалося покарання, тюрма та табір, і вони вирішили оголосити мене ненормальним”.

Поруч з кримськими татарами завжди знаходився інженер-радіоелектронік Генріх Аванесович Алтунян, тісно зв'язаний з московськими правозахисниками. Наприкінці 1960-х рр. він був арештований й засуджений до виправно-трудових таборів. Більш суворим виявилось друге покарання — 7 років ув'язнення та 5 років заслання.

Не менш трагічно склалася доля Володимировича Євгеновича Борисова, який значну частину свого життя провів у психіатричній лікарні. У червні 1968 р. за підписання “Листа до Комісії Організації Об'єднаних Націй” правозахисник був заарештований й ув'язнений на п'ять років у Ленінградській психіатричній лікарні. У 1976 р. він знову опинився у примусовому порядку на лікарняному ліжку. Не маючи інших засобів впливу на В.Є. Борисова, 22 червня 1980 р. керівництво СРСР ухвалило рішення про вислання його за межі країни.

Виняткову мужність виявила адвокат Діна Каменська, яка попри численні “рекомендації” представників владних структур взяла на себе захист в суді Володимира Буковського, Юрія Галанскова, Анатолія Марченка, Лариси Богомаз, Павла Литвинова, Мустафи Джамілева, Іллі Габая. За свою принципову позицію у 1970 р. Д. Каменська позбавлена так званого “допуску” до політичних справ.

Кращі традиції інтелігенції 1950–1980-х рр. продовжили письменники Є. Євтушенко, Б. Окуджава, В. Приставкін, які влітку 1987 р. звернулися до Президії Верховної Ради СРСР, Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова з проханням прийняти делегацію кримських татар та посприяти у вирішенні їхніх проблем.

Таким чином, наведені факти дають підстави твердити:

- боротьба за права і свободу кримських татар, гарантованих Конституцією СРСР, займала чільне місце у діяльності українських та російських правозахисників;

- у наданні громадської значущості питанням кримсь-котатарського народу зміцнювалися контакти та взаємодія російських та українських правозахисників;
- з ініціативи вищого партійно-державного керівництва СРСР здійснювались масові незаконні репресії українських та російських дисидентів.

Примітки:

¹ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф.16, оп.1, спр. 10. — Арк. 193–198.

² Там само. — Спр. 5. — Арк. 267–272, 274.

³ Там само. — Спр. 7. — Арк. 96–99.

⁴ Там само. — Оп. 7, спр. 8. — Арк. 359–360.

⁵ Там само. — Оп. 5а, спр. 2. — Арк. 135–136.

⁶ Губогло М.Н., Червоная С.М. Крымскотатарское национальное движение: Документы, Материалы, Хроника. — М., 1992. — Т. 2. — С. 71.

⁷ ДА СБУ. — Ф.16, оп.1, спр. 5. — Арк. 222.